

PAPER DETAILS

TITLE: Türkçede Kalip Sözler

AUTHORS: Hürriyet GÖKDAYI

PAGES: 89-110

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/234366>

Türkçede Kalıp Sözler¹

Yrd.Doç.Dr. Hürriyet GÖKDAYI*

Özet: Bu yazı, Türkçedeki kalıp sözler üzerine yapılmış bir araştırmayı ve sonuçlarını kapsamaktadır. Türkçenin söz varlığının bir bölümü, atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözleri içine alan kalıplaşmış dil birimlerinden oluşmaktadır. Bu birimlerden atasözleri, deyimler ve ikilemeler üzerine yapılmış pek çok çalışma bulunurken, kalıp sözlerle ilgili ayrıntılı çalışmalar yapılmamış, yalnızca bazı kaynaklarda bu sözlerden kısaca bahsedilmiştir. Bu nedenle, kalıp sözlerin diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırt edilmesinde karışıklıklar yaşanmaktadır. Halbuki, insanların sıkça kullandığı ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde önemli bir yeri bulunan bu öğelerin de ayrıntılı biçimde betimlenmesi, tanımlanması ve diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırt edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla, yazıda çeşitli kaynaklarda verilen kalıp söz tanımları incelenmiş, bu sözleri tanımlayabilmek ve tanıyabilmek için yapısal, işlevsel, anlamsal ve bağlamsal özellikleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Ardından, bu özelliklere dayanılarak, kalıp sözlerin kapsamlı bir tanımı yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, söz varlığı, kalıplaşmış dil birimleri, kalıp sözler

1. Giriş

Başka dillerle karşılaştırıldığı zaman, Türkçenin söz varlığında daha çok kalıplaşmış dil birimi yani atasözü, deyim, ikileme ve kalıp söz bulunmaktadır (Tannen vd. 1981: 48-53; Aksan 1996: 190-191, 2002: 191-193; Kula 1996:46; Zeyrek 1996: 40; Toklu 2003: 110). Bu özellik, dilin söz varlığını zenginleştirdiği gibi, dil kullanıcılarına sözlü ve yazılı iletişimde çok çeşitli anlatım yolları sunmakta ve Türkçenin yabancılara öğretiminde belirgin bir rol oynamaktadır. Bu özelliklere sahip olan kalıplaşmış birimlerden/öğelerden atasözleri, deyimler ve ikilemeler üzerine epeyce çalışma yapılmış olmasına rağmen, Türkçedeki kalıp sözler başlı başına bir araştırma konusu olarak ele alınmamış, bazı kaynaklarda, diğer kalıplaşmış birimlerle karıştırılmaması için bu sözlerden kısaca bahsedilmiştir (Aksoy 1988: 53-55; Aksan 1996: 1910-194, 2002: 163-169; Çotuksöken 1994: 8; Özdemir 2000: 173-175; Yüceol-Özezen 2001: 876-877; Toklu 2003: 109-110). Bundan dolayı da kalıp sözlerin tanımlanması ve sınıflandırılmasında karışıklıklar görülmektedir. Halbu-

* Mersin Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, TDE Bölümü / MERSİN
hgokdayi@mersin.edu.tr

ki, Türkçenin söz varlığında yer alan bu öğeler, belirgin ölçütlere dayanılarak tanımlanır ve onların sınırları çizilirse; dille ilgili biçimsel ve anlamsal çalışmalar daha sağlıklı yapılabilir ve Türkçe yabancılara daha kolay öğretilir. Bu yazıda, kalıp sözlerle ilgili çeşitli tanımlardan ve açıklamalardan yola çıkılarak bu sözlerin kapsamlı bir tanımının yapılması amaçlanmıştır. Bu amaca yönelik olarak, öncelikle bazı kalıp söz tanımları aktarılıp bu sözlerin araştırmacılar tarafından nasıl algılandığı tespit edilecektir. Ardından, atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözlerin yapısal, işlevsel, anlamsal ve bağlamsal özellikleri belirtilecek, kalıp sözlerle diğer kalıplaşmış öğeler karşılaştırılacaktır.² Bunun sonucunda, kalıp sözler atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt edilerek tanımlanmaya çalışılacaktır.

2. Kalıplaşmış Dil Birimleri ve Kalıp Sözler

Bir dilin söz varlığı, çeşitli öğelerden oluşur. Bu öğelerin bir kısmı, konuşan kişinin her kullanımında özgürce seçebildiği, bağımlı ve bağımsız kullanılabilen, sözlüklerde madde başı olan sözcüklerdir (elma, uzay, cam, söz, ile, gibi, koş-(mak), ara-(mak), vb.). Bunların yanında bir başka grup da, her zaman belirli bir biçimde kullanılan atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözlerden oluşan kalıplaşmış öğeleri içerir. Türkçenin söz varlığının bir bölümünü oluşturan bu öğelerin, sözlü ve yazılı iletişim sırasında sıklıkla tercih edildiği görülmektedir (Aksan 2002: 191; Toklu 2003: 109).

Kalıplaşmış dil birimlerinin yaygın bir şekilde kullanımının bir nedeni olmalıdır. Bu yaygınlık, kalıplaşmış öğelerin sözlü ve yazılı iletişim sırasında çok fazla çaba gerektirmeden, kısa zamanda söylenip anlaşılabilmesinden kaynaklanmaktadır (Wray 2002: 18). Özellikle konuşma eylemi yapılırken, daha önceden bir bütün haline getirilip hafızada öylece saklanan kalıplaşmış birimler, konuşanlarca kolaylıkla hatırlanıp hemen kullanılabildiği gibi, dinleyici(ler) tarafından da çabucak algılanabilmektedir. Kalıplaşmış bir öğenin söylenip anlaşılması için gereken zaman ve enerji, her durumda yeni bir söz öbeğinin veya tümcenin meydana getirilip ağızdan çıkması ve algılanmasından daha azdır (Wray 2002: 15-18). Aynı şekilde, yazılı iletişimde de metnin üretimi ve algılanması sürecinde benzer bir çabukluk ve tasarruftan söz edilebilir. Bu nedenle kalıplaşmış öğeler, sözlü ve yazılı iletişimde konuşanlar/yazanlar ve dinleyenler/okuyanlar için, söz varlığının kullanımı kolay ve cazip birimleri olmaktadır.

Atasözleri, deyimler ve ikilemelerle birlikte kalıplaşmış dil birimlerini oluşturan kalıp sözler, araştırmacılar tarafından çeşitli adlarla ve farklı ölçütlere dayanarak tanımlanmış, *ilişki sözleri* ve *kültür birim* olarak da adlandırılmıştır. İlişki sözleri terimini tercih eden Aksan'a (1996: 35) göre bu sözler, "bir toplumun bireyleri arasındaki ilişkiler sırasında kullanılması adet olan birtakım sözlerdir." Belli durumlarda söylenmesi gelenek halini almış olan bu sözler, Türk kültürü-

nün ayrılmaz bir parçası olarak algılanmaktadır. Kalıp söz yerine yeğlenen başka bir terim olan *kültür birim* ise dilin kültürelliğinin belirginleştiği adlandırmalardan biri olarak açıklanmıştır (Kula 1996: 46). Bir başka deyişle, kültür birimler, Türkçenin Türk kültürünü ne derece yansıttığının bir göstergesidir. Örneğin, başsağlığı dileme, doğum, ayrılık vb. durumlarda söylenen kültür birimler (kalıp sözler), Türkçe konuşanların birbirleriyle kurdukları ilişkiler konusunda, dolayısıyla da onların kültürü hakkında bize bir fikir verir. Söz konusu birimleri *kalıp söz* olarak adlandıran Özdemir (2000: 173) ise, bu sözlerin “ölüm, doğum, evlenme gibi özel durumlarda duygularımızı açıklamak, belirtmek için” kullanıldığını söylemektedir. Bu tanımlamalarda temel ölçüt olarak bağlam ve kültürün alındığı dikkati çekmektedir.

Kalıp sözler, dilbilgisel yapı ve kullanım sıklığına göre de tanımlanmıştır. Bu ölçütlere dayanılarak, kalıp sözlerin sayısı ve kişi öğeleri dışında değişmeyen ve kullanımları çok sınırlı olan birimler olduğu belirtilmiştir (Tannen vd. 1981: 38). Kalıp sözlerin bu tanımda belirtilen ilk özelliği, şöyle bir örnekle açıklanabilir: Yola çıkan birisine söylenen *Güle güle [git, gidin]*³ kalıp sözünü **Gülerek gülerrek [git, gidin]*⁴ şeklinde söylersek, bunu kalıp söz olmaktan çıkarmış, emir kipinde çekimlenmiş “git-” eyleminin nasıl yapılması gerektiğini belirten ve ikilemeden oluşan bir zarf öbeği haline getirmiş oluruz. Kalıp sözlerin ikinci özelliğini göstermek için de şöyle bir örnek verilebilir: *Güle güle büyütün* kalıp sözü sadece bebeği olan kişilere söylenebilir. Aynı sözün küçük bir evcil hayvanı büyüten ya da bir çiçek yetiştiren kişilere söylenmesi uygun düşmez.

Bu sözler ayrıca, işlevlerine ve sözcüklerin anlamlarına dayanılarak da açıklanmıştır. Çotuksöken (1994: 8), kalıp sözleri “en az iki sözcükten oluşan, içindeki sözcükleri temel (düz) anlamlarını yitirmeden yeni bir kavramı, durumu, eylemi karşılayan söz öbekleri” olarak tanımlamıştır. Bu tanımdan kalıp sözlerin yan anlam kazanmış sözcük öbekleri olduğu anlaşılmaktadır. Benzer bir başka açıklamada, kalıp sözlerin “mecazsız ve herkesçe büyük bir sıklıkla kullanıla kullanıla artık tek kavramın karşılığı olan birliktelikler” olduğu belirtilmiştir (Yüceol-Özezen 2001: 877). Bu tanımlar da, anlam ve işlev özelliklerine dayanılarak yapılmıştır.

Bu açıklamalar incelendiğinde, kalıp sözlerin toplumsal, kültürel, işlevsel, yapısal, anlamsal ve bağlamsal özelliklerine göre tanımlandıkları görülmektedir. Bunların yanında, zihinsel üretim ve yapıyı temel alan bir başka tanıma göre ise kalıp sözler, *önceden belirli bir biçime girip öylece hafızada saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeden veya dilbilgisel olarak ayrıştırılmadan olduğu gibi hatırlanarak kullanılan, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşan dizidir* (Wray 2002: 9).⁵ Diğer tanımlara göre daha kapsamlı görünen bu açıklama, sadece kalıp sözler değil bütün kalıplaşmış dil birimleri için geçerli olabilir. Fakat, kalıp sözleri, diğer kalıplaşmış öğelerden yani atasözü,

deyim ve ikilemelerden ayırmanın bazı yolları olmalıdır. Bu sözlerden bahseden kaynaklarda verilen kalıp söz örnekleri incelendiğinde, gerçekten de kalıp sözleri öteki kalıplaşmış dil birimlerinden ayıran yapı, işlev, anlam ve bağlam özellikleri olduğu görülmüştür. Adı geçen özellikler betimlenebilirse, kalıp sözler ile atasözleri, deyimler ve ikilemelerin ortak ve farklı yönleri ortaya çıkacak, böylece de bu sözlerin diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırt edilmesi kolaylaşacaktır. Bu amaçla, atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözlerin yapı, işlev, anlam ve bağlam özellikleri betimlenecek, ardından da kalıp sözler diğer birimlerle karşılaştırılacaktır.

3. Kalıplaşmış Dil Birimlerinin Belirgin Özellikleri

3.1.Yapı: Herhangi bir dil birimini betimlemek isterken yapılacak ilk iş, o birimin yapısını ortaya koymaktır. Genel anlamda yapı, “bir bütünün kurucu parçaları ya da öğelerinin bütünün özel doğasını tanımlayacak biçimde karşılıklı bağıntıları” şeklinde tanımlanabilir (Williams 2005: 366). Dil açısından bakıldığında yapının, dilsel öğeler tarafından oluşturulan, iç bağıntılara ve öğelerin işlevlerine dayanan özerk nitelikli dizge, bütün olduğu söylenebilir (Vardar 1998: 226). Bu bütünü oluşturan öğeler, çeşitli dizimsel ilişkiler ve anlamsal bağlarla bir araya gelir, bütün halinde bir biçime girerler.⁶ Ayrıca, bu birimlerin işlevleri de bütünün oluşumuna katkıda bulunur.

Kalıplaşmış dil birimlerinin belli başlı yapısal özellikleri, (1) kalıplaşmış olarak bulunma, (2) çoğunlukla tümce veya sözcük öbeği dizilişiyle görünme, (3) belirli tümce ve sözcük öbeği türlerinde yer alma ve (4) az sayıda sözcükten oluşma şeklinde sıralanabilir. Bu özellikler, kalıplaşmış dil birimlerini hem kendi içinde sınıflandırmak hem de kalıp sözleri atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt etmek için kullanılabilir. Bu amaçla, kalıplaşmış öğelerin yapısal nitelikleri belirtilmeli ve (varsa) kalıp sözleri diğerlerinden ayıran hususlar belirginleştirilmelidir.

3.1.1. Kalıplaşmış olma: Bu birimlerin en belirgin yapısal özelliği, belirli bir biçimde kalıplaşmış olmalarıdır (Tannen vd. 1981: 38; Aksoy 1988: 15; Çotuksöken 1994: 8; Yüceol-Öezen 2001: 874-877). Yani, dilbilgisi kurallarına göre daha önceden bir araya gelen dil birimleri belirli bir bütün oluşturmuş, bu bütün değişmeyen bir biçime bürünmüş ve dilin söz varlığında öylece yer almıştır. Yalnız, bazı kalıplaşmış birimlerin yapıları tamamen donmuş ve hiçbir şekilde değiştirilemeyecekken, bazılarında konuşana, zamana ve dinleyene bağlı olarak ekleme ve değiştirmelere izin verildiği görülmektedir. Bütünüyle donmuş bir yapıya sahip olan ve tümce halinde kalıplaşan atasözlerinin söz diziminde değişiklik yapmak mümkün değildir. Başka bir deyişle, Türkçede dilbilgisel olarak doğru kabul edilen herhangi bir tümce gibi esnek bir sıralamaya sahip olmayıp her zaman aynı kalan belirli bir diziliş göstermektedirler. Dolayısıyla, atasözlerinde bir tümce olarak sıralanan sözcükler ve onların yeri hiçbir zaman değiştirilemez. Örneğin, *Ayağını yorganına göre uzat* atasözünün

*Ayağını battaniyene göre uzat veya *Uzat yorganına göre ayağını biçimlerine dönüştürülmesi Türkçe konuşanlar için kabul edilemez değişikliklerdir.

Atasözlerine benzer bir şekilde, deyimlerin bir kısmı da (*Geçti Bor'un pazarı sür eşeği Niğde'ye, Dam üstünde saksagan vur beline kazmayı, vb.*) hiç değişmeyen bir yapıya sahipken, büyük bir kısmı ad çekim, kip ve kişi ekleri gibi çeşitli çekim eklerini alabilmekte, konuşan ve dinleyene göre yeni biçimlere girebilmektedir (Aksoy 1988: 38; Çotuksöken 1994: 9-10; Yüceol-Özezen 2001: 874). Örneğin, üçüncü tekil kişi için söylenen *açtı ağzını yumdu gözünü* deyimini, birinci tekil kişi için *açtım ağzımı yumdum gözümü* yapısına dönüşerek kişi eklerini değiştirebilmektedir. Bir başka örnek daha vermek gerekirse, *abayı yakmak* deyimini *abayı yakmış, abayı yakmışsın, abayı yaktı* gibi farklı biçimlerde karşımıza çıkabilir. Ayrıca deyimlerde, bütünü oluşturan sözcüklerin arasına başka sözcükler getirilebilmektedir. Söz gelimi, *abayı yakmak* deyimini *abayı fena yakmış* biçiminde kullanılabilir. Bu durumda, deyimini oluşturan iki sözcük arasına yeni bir sözcük girmiş olmaktadır.

Kalıplaşmış bir yapıya sahip olmak, ikilemelerin de genel bir özelliğidir (Hatiboğlu 1981: 15). Yalnız, bu kalıplaşma biçimi bütün ikilemelerde aynı değildir. Yinelemelerden oluşmayan ikilemelerin büyük bir kısmında (*belli başlı, girintili çıkıntılı, aşağı yukarı, zarar ziyan, vb.*) sözcüklerin sırası kesinlikle değiştirilemez.⁷ Bazı ikilemelerde de (*çoluk çocuk, yamru yumru, eski püskü, tek tük, ıvır zıvır, allak bullak, vb.*) sözcüklerin birisi veya her ikisi de tek başına kullanılamaz. Bazen, ikilemeleri oluşturan sözcüklerin, tümcedeki diğer birimlerle olan dizimsel ve anlamsal ilişkileri nedeniyle, ad çekim eklerini alabildikleri görülmektedir. Söz gelimi, *dost düşman* ikilemesi, *Bu işteki kararlılığımızı dosta düşmana gösterelim* gibi bir tümcede, göster- eyleminin yönelme durumu eki almış tümlece ihtiyaç duymasından dolayı *dosta düşmana* biçimine girmiştir. Yine de, ikilemelerin hep aynı kalan veya çekirdek olarak değişmeyen, iki ögeli bir yapıya sahip olması, bu birimlerin kolaylıkla tanınmasına yardımcı olmaktadır.

Kalıp sözler de, atasözleri, deyimler ve ikilemeler gibi kalıplaşmış dil birimleridir. Bunlardan bir kısmı, atasözleri ve bazı deyimler gibi tamamen donmuş, değiştirilemeyecek, ekleme veya çıkarma yapılamayacak bir yapıya sahiptir. Örneğin, *Allah rahmet eylesin* kalıp sözü **Rahmet Allah eylesin* veya **Allah rahmet kılın* biçimlerine dönüştürülemez. Bir kısım kalıp sözler de, çoğu deyim ve bazı ikilemeler gibi ad çekim, kip ve kişi ekleri alabilmekte, konuşan ve dinleyen kişilere göre yeni dilbilgisel yapılara bürünebilmektedir. Bu tür sözlerle, *Hoşça kal* gibi bir örnek verilebilir. İkinci tekil kişi için söylenen bu söz, ikinci çoğul kişi için veya nezaketten *Hoşça kalın* biçimine girebilmektedir.

3.1.2. Öğelerin dizilişi: Kalıplaşmış dil birimlerinin başka bir yapı özelliği, bir bütün olarak bu birimleri oluşturan öğelerin diziliş biçimleridir (Aksoy

1988: 16; Çotuksöken 1994: 8; Yüceol-Özezen 2001: 874-876). Atasözlerinin tamamı eksiltili de olsa birer tümce (*Acele işe şeytan karışır, Dil ebsem [olsa] baş esen[-dir], vb.*); deyimler ise, tümce (*Yorgan gitti kavgı bitti, vb.*) ve sözcük öbeği (*canlı cenaze, abayı yakmak, el vermek, ağız dalaşı, vb.*) yapısındadır. İkilemeler de, çoğunlukla sözcük öbeği (*gacıır gücür, ipsiz sap-sız, vb.*) biçiminde bulunmaktadır.

Kalıp sözlere gelince, bunların bir kısmı tümce (*Her işte bir hayır vardır; Güle güle [git, gidi]*) bir kısmı da sözcük öbeği (*Allah için, şekil 1-A'da görüldüğü gibi, Allah aşkına, Tövbe tövbe, vb.*) olarak kalıplaşmıştır. Bu dizimsel özellikler, atasözleri, deyimler ve ikilemelerle ortak yönlerden birisidir. Bunun yanında, *Şerefe, Bravo, Günaydın, Aferin, Estağfurullah* gibi bazı kalıp sözler tek bir sözcükten oluştuğundan, onların herhangi bir diziliş özelliği göstermesi söz konusu değildir. Ayrıca, tek sözcükten oluşan bir atasözü, deyim veya ikilemenin bulunmadığını da eklemek gerekir.

3.1.3. Sözdizimsel türler: Kalıplaşmış dil birimlerinin sözdizimsel yapıları, kendi içinde belirli alt türlerde yoğunlaşmaktadır. Tümce halinde bulunan atasözleri, basit (*Et tınaktan ayrılmaz*), bileşik (*Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar*), sıralı (*Alma mazlumun âhını çıkar âheste âheste*) veya eksiltili (*Keski sirke küpüne zarar[verir]*) yapıdadır. Bu tümceler, çoğunlukla geniş zamanda çekimlenmiş yükleme sahip bir bildirme tümcesi (*Ak akçe kara gün içindir, Ağaç yaşken eğilir, Son pişmanlık fayda etmez*) veya emir tümcesidir (*Ayağını yorganına göre uzat*). Bunun yanında, belirli ve belirsiz geçmiş zamanlı bildirme tümceleri (*Buldum bilemedim bildim bulamadım, Yalancının evi yanmış kimse inanmamış*) ile gereklilik (*Ne oldum dememeli ne olacağım demeli*) ve istek (*Say beni sayayım seni*) tümcelerine de rastlanır. Bu tümceler, genellikle olumlu (*Hamama giren terler*) veya olumsuz (*Kendi düşen ağlamaz*) olabilirken, bazen de soru tümcesi (*El mi yaman bey mi yaman?*) görünümündedir.

Tümce biçimindeki deyimler de, atasözleri gibi, basit (*Yerinde su mu çıktı?*), bileşik (*Giden ağam, gelen paşam*), sıralı (*Herkes gider Mersin'e biz gideriz tersine*) veya eksiltili (*Hem nalına hem mihına [vuruyor]*) olarak görünmektedir. Bir yargı bildiren bu tür deyimlerin büyük bir kısmı, geniş zamanda çekimlenmiş yüklemlili bir bildirme tümcesi (*Halep oradaysa arşın burada, Körlerle sağırılar birbirini ağırlar*) veya emir tümcesidir (*Ayıkla pirincin taşını*). Ayrıca, belirli ve belirsiz geçmiş zamanlı, şimdiki zamanlı bildirme tümceleri (*Atı alan Üsküdar'ı geçti, Hıh (hık) demiş burnundan düşmüş, Değirmen sele gitmiş, şakşakasını arıyor*) ile istek tümcelerinden (*Deli bir değil ki bağlayasın, ölü bir değil ki ağlayasın*) oluşan deyimler de bulunur. Tümce halindeki deyimler de olumlu ve olumsuz olabilir, soru biçiminde de bulunabilir. Sözcük öbeği yapısında olan deyimler ise, bileşik eylem (*fırsat kollamak*), ad ve sıfat tamlaması (*püf noktası, acemi çaylak*), ilgeç öbeği (*damdan düşer gibi*), iki-

leme (*sıkı fıkı*) ve sonu masterla biten sözcük grupları (*ağzından çıkanı kulağı işitmek*) gibi çeşitli biçimlerde görülmektedir.

Art arda sıralanan iki birimden oluşan ikilemeler, çoğunlukla sözcük öbeği biçimindedir.⁸ Bu kalıplaşmış birimler, yinelemelerden (*yavaş yavaş*), eksiz sözcüklerin bir araya gelmesinden (*köşe bucak*), çeşitli ekler almış sözcüklerden (*kucak kucağa, eninde sonunda, oflayıp puflamak*) ve ad tamlamalarından (*suyunun suyu*) oluşmaktadır. Dolayısıyla, ikilemeler sözcük öbeği yapısındadır.

Kalıp sözler incelendiğinde, bunların tümce halinde olanlarının, atasözleri ve bazı deyimler gibi basit (*Ağzını hayra aç*), bileşik (*Allah tuttuğunu altın etsin*), sıralı (*Bugün git yarın gel*) veya eksiltili tümce (*Canımız feda [olsun], Allah'ına kurban [olayım]*) dizilişine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yargılı bir tümce halindeki kalıp sözler de, çoğunlukla geniş zamanlı bir bildirme tümcesi (*Bundan iyisi can sağlığı, Teşekkür ederim*) ve emir tümcesi (*Afiyet olsun, Ağzını hayra aç*) görünümündedir.⁹ Bununla birlikte, belirli ve belirsiz geçmiş zamanlı bildirme tümcelerine (*Sözünü(zü) kestim, Verilmiş sadakamız varmış*) de rastlanır. Sözcük öbeği olan kalıp sözler ise, ad tamlaması (*Allah aşkına*) ve ilgeç öbeği (*Allah için*) yapısındadırlar. Fakat, deyimlerin büyük bölümünü oluşturan ve sonu masterla biten sözcük öbekleri gibi kalıp sözler görülmez. Tek sözcükten oluşan veya öbek biçiminde bulunan bazı sözler, “de-, söyle-” gibi eylemlerle genişletilip bir tümce haline getirilebilir. Söz gelimi, *Allah aşkına* kalıp sözü, **Allah aşkınamak* biçimine dönüştürülemeyip sadece *Allah aşkına dedi* biçiminde tamamlanarak bir tümceye çevrilebilir.

3.1.4. Sözcük sayısı: Kalıplaşmış dil birimlerini oluşturan sözcük sayısı, onların yapılarını belirleyen bir diğer husustur. Bu birimlerde bulunan sözcüklerin sayısı, oldukça azdır. Bunun nedeni de, az sayıda sözcükten oluşan birimleri hafızada saklayıp kullanmanın, çok sözcüklü yapılardan daha kolay olmasıdır (Wray 2002: 18). Atasözleri, genellikle kısa olan bir veya iki tümceden oluşmaktadır (*Ağaç yaşken eğilir; Büyük lokma ye, büyük konuşma, vb.*). Daha uzun olanları oldukça azdır. Deyimlerin de kısa olduğu görülmektedir (*el koymak, göz boyamak, ölçüyü kaçırmak, vb.*). Bu birimlerde en az iki (*gözünü açmak*) en fazla on beş (*Bizim tavuk bir yumurta yumurtlar, yedi mahalle duyar, elin kısrağı küheylan doğurur [hiç] sesi çıkmaz*) sözcüğün bulunduğu belirtilmiştir (Çotuksöken 1994: 8). Böyle örneklerle rağmen, deyimlerin büyük bir kısmı iki sözcüklüdür. İkilemelerin kısalığı çok daha belirgindir. Bunlar, adı üzerinde çoğunlukla sözcük veya sözcük öbeği (*aç susuz, saç saça baş başa*) olan iki birimden oluşan bir yapıya sahiptir. Kalıp sözler de benzer biçimde az sözcüklü birimlerdir. Bu sözler, bir sözcükten (*Elveda, Bravo, Şerefe, Hayret, vb.*) oluşabileceği gibi, daha fazla sözcükten (*X belediyesinin bana verdiği yetkiye dayanarak siz(ler)i karı koca ilan ediyorum, vb.*) meydana gelenlere de rastlanır. Bunun yanında, kalıp sözleri oluş-

turan sözcük sayısının elden geldiğince az olduğunu, (*Güle güle, Allah razı olsun, Çok yaşa, vb.*) söylemek, pek de yanlış olmaz.¹⁰

Kalıplaşmış dil birimlerinin yapları dikkate alındığında, hepsinin bütün veya çekirdek halinde kalıplaştıkları; atasözleri ile bazı deyim ve kalıp sözlerin tümce, deyimlerin çoğunun, ikilemelerin tümünün ve kalıp sözlerin bir kısmının sözcük öbeği dizilişinde bir yapıya sahip oldukları ortaya çıkmaktadır. Tümce halinde olanların türlerinin ve sözcük öbeği olanların öbek yapılarının benzerlikler gösterdiği ve sözcük sayısı yönünden bu birimlerin çoğunluğunun az sözcüklü olduğu anlaşılmaktadır. Bu özellikler dikkate alındığında, kalıp sözleri diğer kalıplaşmış birimlerden ayıran bir özellik olarak, bazı kalıp sözlerin tek sözcükten oluşması görünmektedir. Tabii ki, kalıp sözlerin hepsi için geçerli olmayan bu durum, bu sözleri öteki kalıplaşmış birimlerden ayırmak için yeterli değildir. Bundan dolayı, kalıp sözleri atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırmak için yapısal niteliklerinin yanında, başka ölçütler de aranmalıdır.

3.2. İşlev: Kalıplaşmış dil birimlerinin işlevlerinin betimlenmesi, bu birimlerin kendi aralarında sınıflandırılmalarında ve kalıp sözlerin öteki birimlerden ayrılmasında kullanılabilecek bir ölçüt olabilir. Eğer varsa, böyle bir ölçütün tespit edilebilmesi amacıyla, atasözleri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözlerin işlevleri üzerinde durulmalı, diğer birimlerin işlevleri kalıp sözlerin işlevleriyle karşılaştırılmalıdır.

Bir dil biriminin işlevi denilince, o birimin konuşan bireyler, dış dünya, vb. açısından üstlendiği ve belli bir bağlam içinde yerine getirdiği iş anlaşılmaktadır (Vardar 1998: 128). Kısaca, “dil kullanımı” olarak da tanımlanmıştır (Kılıç 2002: 31). Dil biriminin kullanılma amacı onun işlevini oluşturur. Dil birimleri ancak kullanıldıklarında bir işlev yerine getirebilirler. Söz gelimi, telefonla konuşan kişiler, ses kesildiğinde söyledikleri *alo* sözcüğüyle, iletişimin devam edip etmediğini kontrol etmektedirler. Yani, *alo* sözcüğü, böyle bir bağlamda iletişimin kesilip kesilmediğini ortaya koymaya çalışır, bu işlevi yerine getirir. Genel olarak, kalıplaşmış dil birimlerinin ortak bir işlevinden söz edilebilir. Bu işlev, iletişim durumu ve bağlamdan hareketle, dili kullanan kişilere hazır birimler sunularak dilsel üretim ve anlamlandırma süreçlerinin kolaylaştırılması ve hızlandırılmasıdır (Wray 2002: 16-17). Yine de, böyle bir işlevin yerine getirilmesi, dil kullanıcılarının kalıplaşmış dil birimlerine karşı tutumlarına bağlıdır.

Kalıplaşmış dil birimlerinin bu ortak işlevinin yanı sıra, atasözü, deyim, ikileme ve kalıp sözlerin kendilerine özgü işlevleri de vardır. Atasözleri genellikle bir olaydan, bir durumdan ders çıkarma, ahlaki bir öğüt verme, yol gösterme ya da ibret alma için kullanılır (Aksoy 1988: 41). Söz varlığının bu birimleri üzerine etnografik bir araştırma yapan Gökhan (1992: 58-61), Türk kültüründe atasözleri kullanımının başlıca altı işlevi olduğunu tespit etmiştir. Bu işlevler, birisinin davranışını eleştirme (*Tembele iş buyur sana akıl öğretsin*), bir başkası hakkın-

da yargıda bulunma (*Tarlada izi olmayanın harmanda yüzü olmaz*), bir durumu veya olayı özetleme (*Bülbülü altın kafese koymuşlar "ah vatanım" demiş*), öğüt verme (*Sabreden derviş muradına ermiş*), birisini teselli etme (*Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar*), konuşan kişinin kendisinin daha önce yaptığı bir şeyle ilgili bir durumu yansıtmadır (*Ağlamayan çocuğa meme vermezler*). Ayrıca, atasözlerinin “bir toplumun bilgeliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan” kalıplaşmış birimler oldukları da belirtilmiştir (Aksan 1996: 33). Bu işlevleri dolayısıyla, atasözlerinden sıklıkla yararlanılmakta, hemen her yerde karşımıza çıkmaktadır.

Deyimlere gelince, yazarlar, bu birimleri üslup kaygısıyla ve bir dilin inceliklerini, zevk alınacak yönlerini okurlara tattırmak amacıyla kullanırken, konuşurlar da "deyimin büyüğü, süslü, albenili havasından yararlanarak kişinin kendisini daha iyi dinletmesi, duygu ve düşüncelerini daha iyi aktarması" amacıyla kullanmaktadır (Çotuksöken 1994: 15). Deyimler, bireylerin duygu ve düşüncelerini ifade etmekteki gücünü ve başarısını, benzetmeli, aktarmalı, nükteli anlatıma olan eğilimlerini gösterir (Aksan 1996: 31, 172). Sözlü iletişimde deyimlere yer verilmesi, "Konuşmaya canlılık, kıvraklık kazandırdığı gibi, kavram arayışı içinde bulunan dil kullanıcısı için kısa bir yoldur" (Yüceol-Özezen 2001: 879). Yine, deyimlerin kullanılmasıyla, "Dile getirilmesi güç durumların, tanımlanması, açıklanması zor nice duyguların deyimlerin somutlama yönüyle kestirmeden, çarpıcı bir biçimde anlatıldığını görebiliriz" (Özdemir 2000: 152). Örneğin, Kızım sana söylüyorum gelinim sen anla deyimini kullanan kişinin amacı, düşüncelerini konuştuğu kişinin değil de doğrudan doğruya kendisine söylemeyi uygun bulmadığı kişinin anlamasıdır. Çünkü söylenenleri her iki kişi de dinlemektedir. Bu işlevleriyle deyimler, konuşan ve yazarların her zaman tercih ettikleri birimler olmuşlardır.

İkilemelerin de belirli işlevlerinin olduğu görülmektedir. Bu birimler, "anlatım gücünü artırmak, anlamı pekiştirmek, kavramı zenginleştirmek" amacıyla kullanılmaktadır (Hatiboğlu 1981: 9). İkilemeler, bu işlevlerini, uygun ve benzer seslere sahip sözcüklerin yan yana kullanılması ve sözcüklerin tekrarıyla yerine getirmektedir. Söz gelimi, varlıkların, kavramların ve davranışların niteliklerini belirtmek için kullanılabilecek *eciş bücüş*, *buruş buruş*, *yalan yanlış*, *gizli kapaklı* gibi ikilemeler, söylenmek istenileni pekiştirmekte, anlamı daha da belirginleştirmektedir. Anlatımı güçlendiren ve renklendiren ikilemelerin ayrıca, anlamı abarttığı da belirtilmektedir (Özdemir 2000: 142-146). Bu işlevleriyle ikilemeler, Türkçe konuşan/yazarların, çeşitlilik sağlayarak anlatımlarını daha da güçlendirmek için başvurdukları söz varlığı öğelerindendir.

Atasözleri, deyimler ve ikilemeler gibi kalıp sözler de günlük konuşmada birçok işlevi yerine getirmektedir (Zeyrek 1996: 40-41; Aksan 1996: 190-191; Özdemir 2000: 173-175). Bu sözler, özellikle doğum, ölüm, evlenme

gibi özel durumlarda duyguları açıklamak için kullanılırken, günlük konuşmalarda da konuşmayı süsleyici, duygularımızı yansıtıcı, anlatımımızı güçlendirici bir işlevi yerine getirir (Özdemir 2000: 177). Bazı durumlarda, kalıp sözler dışında bir söz söylemek kültürel olarak uygun olmayabilir. Söz gelimi, hapsirani birisi kendisine *Çok yaşa* veya *İyi yaşa* denilmesini bekler. Yine, bir yakını ölen kişiye taziyede bulunurken söylenebilecek en uygun söz *Başın(ız) sağ olsun*dur. Bu sözler, bir şey söylemenin zaruret haline geldiği böyle durumlarda, doğru ve yerinde olan sözü söyleme imkanını vererek, konuşanların birbirlerini rahatlıkla anlamalarına ve aralarında uyumlu bir iletişim kurmalarına yardımcı olur (Tannen vd. 1981: 38). Kalıp sözlerin iletişimdeki işlevleriyle ilgili bir araştırmada, bu sözlerin, kültürün bazı yönlerden dil kullanımını nasıl etkilediğini gösterdiği, iletişimde bulunanların arasındaki toplumsal ilişkileri yansıttığı ve iletişim sırasında belirli yerlerde söylenebilecek uygun seçenekler sunduğu da belirlenmiştir (Gökdayı 2003: 44).

Ayrıca, kalıp sözlerin, aynı dili konuşan bir toplumun kültürüne ışık tuttuğu, onun inançlarını, insan ilişkilerindeki ayrıntıları, gelenek ve görenekleri yansıttığı bildirilmiştir (Aksan 1996: 190). Bir başka çalışmayla, Türkiye Türkçesinin söz varlığındaki *Allah*, *kader*, *ahret*, *cehennem*, *günah*, *gavur* gibi sözcükleri içeren kalıp sözlerin, dini inançları nasıl yansıttığı ortaya konmuştur (Başkan 1983: 161-162). *Allah* sözcüğü ile kurulmuş kalıp sözler ele alınacak olursa, Türkçe konuşanların birçok durumdan nasıl Tanrı'yı sorumlu tuttukları veya sorunların çözümünü nasıl Tanrı'dan bekledikleri kolaylıkla görülebilir. Söz gelişi, dilenciye para verme işi *Allah versin* denilerek; bir yakınından ayrılan kişinin o yakınına kavuşması *Allah kavuştur*sun denilerek; birisinin ölümünü geciktirme işi de *Allah gecinden versin* denilerek Tanrı'ya havale edilmektedir. Bunlar ve benzeri kalıp sözlerden hareketle, Tanrı'nın Türkçe konuşanların inanç dünyasında, birbirleriyle ilişkilerinde ve dünya görüşlerinde kapladığı yer hakkında bir fikir edinilebilir.

Kalıplaşmış dil birimlerinin işlevlerine ayrı ayrı değinilmesinin ardından, kalıp sözlerin tanınması, atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt edilmesinde işlev ölçütünün bir katkısının olabileceği görülmektedir. Özellikle, doğum, ölüm, evlenme gibi durumlarda insanlar arasında en kolay şekilde iletişim kurmayı sağlayan dil birimleri geleneksel olarak kalıp sözlerdir. Buna karşın, toplumsal beklentileri tam anlamıyla karşılayamayacakları için atasözleri, deyimler ve ikilemeler kalıp sözlerin bu işlevini yerine getiremezler. Ayrıca, karşılıklı/ikili olarak kullanılan ve bazı durumlarda söylenmesi kültürel yönden zorunlu olan kalıp sözlerden birisini atasözü, deyim veya ikileme ile değiştirmek, dil kullanımını düzenleyen toplumsal kurallar yönünden kabul edilemez bir davranıştır. Söz gelimi, misafirine *Hoş geldiniz* diyen birisi karşılık olarak *Hoş bulduk/gördük* sözünü bekler. Bunun yerine *Misafir kısmeti ile gelir* gibi

bir atasözü, *evlere şenlik* gibi bir deyim veya *evli barklı* gibi bir ikileme duy-mak, kişiyi hayal kırıklığına uğratar ve iletişim kurma girişimi başarısızlıkla sonuçlanabilir. Böyle bir durumda, uygun olan kalıp söz dışındaki kalıplaşmış dil birimlerini kullanmak, ancak dil kullanımını düzenleyen kuralları bilme-mekle veya onları ciddiye almamakla açıklanabilir.

Bütün bunlara rağmen, yapısal özelliklerinden sonra kalıp sözlerin işlevleri de, onları diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırabilmek için yeterli bir ölçüt değildir. Çünkü, kalıp sözlerin konuşmayı süsleme, duyguları daha etkili olabilecek şekilde yansıtmaya, anlatımı güçlendirme gibi işlevleri atasözleri, deyimler ve ikilemeler tarafından da yerine getirilmektedir. Bu nedenle, işle-vin yanı sıra başka ayırıcı ölçütler de araştırılmalıdır.

3.3. Anlam: Yapı ve işlevin yanında, kalıp sözlerin diğer kalıplaşmış birimler-den ayırt edilmesinde yararlanılabilecek ölçütlerden birisi de anlamdır. Atasöz-leri, deyimler, ikilemeler ve kalıp sözler, bir bütün veya çekirdek olarak kalıp-laşmış yapılarının yanında, anlamlarıyla da kalıplaşmış söz varlığı öğeleridir. Bu nedenle anlam, kalıplaşmış dil birimlerinin betimlenmesinde ve sınıflandırılma-sında bir dayanak noktası oluşturabilir. Bununla birlikte, bu araştırmanın amacı olan kalıp sözleri diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırt etmek için, anlamdan yararlanmak pek de kolay görünmemektedir. Çünkü, iletişimde kullanılan her-hangi bir dil biriminin anlamının belirginleşebilmesi için, sadece o birimin ken-disi değil, birlikte bulunduğu diğer birimlerle yapısal ilişkisi ve iletişim durumu-nu etkileyen dil dışı unsurlar da dikkate alınmalıdır.

Anlam, dildeki bir birimin aktardığı ya da uyandırdığı kavram, tasarım, düşün-ce; içerik olarak algılanmaktadır (Vardar 1998: 20; Altınörs 2000: 17). Genel-likle sözcük düzeyinde ele alınan bir olgu olmasına rağmen, bir sözcüğün tek başınayken hatırlattığı gerçek anlamı, o sözcük tümcede kullanıldığında anla-şılması için yeterli olmayabilir. Söz gelimi, *Odun kırarken baltayı taşa vurdum* tümcesinde *baltayı taşa vurmak* gerçek anlamıyla kullanılmışken, aynı öbek *Arkadaşım ile konuşurken hiç istemeden baltayı taşa vurdum* tümcesinde gerçek anlamıyla düşünülemez. Artık, bir deyim haline gelen sözcük öbeğinin istenilen şekilde anlaşılabilmesi için, değişmece anlamı ve bağlam gibi başka unsurlar da dikkate alınmalıdır. Bu özelliği nedeniyle anlam, sözdizimsel yapı, bağlam ve durumun bir arada düşünülmesiyle belirginlik kazanır. Anlam üzerinde duru-lurken hem yapı hem de işlevin göz önünde bulundurulması gerektiği belirtil-miştir (Van Dijk 1985: 105). Bu hususlardan hareketle, kalıplaşmış dil birimle-rinin anlamları üzerinde durulabilir.

Bu birimlerden olan atasözlerinin, uzun gözlem ve deneyimler sonunda ortaya çıktıkları ve çok eskiden beri kullanıldıkları için, açıkça görülebilen anlamsal boyutları vardır (Aksoy 1988: 17-19; Özdemir 2000: 170-172). Bu boyutlar, kavram bölükleri şeklinde belirginleşmektedir. Atasözleri, genel bir kural, bir

düştür bildirir (*Öfkeyle kalkan zararlı oturur*). Sosyal olayların (*Minareyi çalan kılıfını hazırlar*) ve doğa olaylarının (*Mart kapıdan baktırır kazma kürek yaktırır*) nasıl olageldiğini az sayıda özlü sözle anlatır. Birtakım gerçekleri ve bilgece düşünceleri bildirir (*Taşıma suyla değirmen dönmez*). Bunun yanında töre ve gelenekler (*Bir fincan kahvenin kırk yıl hatırı var, Kız beşikte çeyiz sandıkta*) ile kimi inanışları (*Akacak kan damarda durmaz*) da iletir. Bu tür anlamsal özellikleri, atasözlerinin kolayca tanınmasına yardımcı olmaktadır.

Atasözlerinin aksine deyimler, genel bir kural bildirmeyen kalıplaşmış dil birimleridir (Aksoy 1988: 40; Çotuksöken 1994: 8). Deyimi oluşturan sözcükler çoğunlukla gerçek anlamlarıyla değil, değişmece (mecaz) anlamlarıyla kullanılmaktadır (Uğur 2003: 189). Deyimlerin büyük bölümü, "kavramları değişmece yoluyla, anlatım güzelliği ve özgünlüğü içinde" belirtirken, gerçek anlamlı olanların da bulunduğu bildirilmektedir (Aksoy 1988: 498). Örneğin, eli açık, can damarına basmak gibi deyimler değişmece, çoğu gitti azı kaldı, ismi var cismi yok gibi deyimler ise gerçek anlamlıdır. Bunun yanı sıra, eti senin kemiği benim, göbeği sokakta kesilmiş, rüyasında görse hayra yormamak gibi bazı deyimler âdetleri, inanışları, gelenekleri yansıtır. Özdemir'e (2000: 153) göre ise "deyimi oluşturan birkaç sözcük içine başlı başına bir düşün ve duygu evreni sığdırılmıştır." Deyimler de çoğunlukla gerçek anlamlarından uzaklaşarak kullanıldıkları için onları diğer kalıplaşmış birimlerden ayırmak güç görünmemektedir.

Anlam, ikilemelerin oluşumunda da temel dayanaklardan birisidir. Hatiboğlu'na (1981: 55) göre "Türkçede ikilemelerin ortaya çıkmasındaki etken anlamdır." Bu birimler, anlamı pekiştirme, güçlendirme, abartma, çoğaltma bildirirler (demet demet [gül], öbek öbek [mantar], söylene söylene [gitmek], kılık kıyafet, ufak tefek, yamru yumru, dünya âlem, vb.). İkilemeleri oluşturan sözcüklerden bazıları tek başlarına herhangi bir anlam bildirmez, ikilemedeki diğer öge yardımıyla anlaşılabilir (*estek köstek*, yırtık *pırtık*, eğri *büğrü*, vb.). Bu tür anlamsal özellikleri, ikilemelerin kalıplaşmış dil birimleri içinde tanınmasını kolaylaştırmaktadır.

Kalıp sözler göz önüne alındığında, onların da her birisinin bir anlamı, bazılarının da birden fazla anlamının olduğu görülmektedir. Zaten, kalıp sözler de bu anlamlarıyla kalıplaşmış dil birimleridir. Bu sözlerin anlamlarını araştırırken, çoğunlukla gerçek anlamlarıyla kullanıldıklarını ve genellikle tek bir kavramı karşıladıklarını gözden uzak tutmamak gerekir (Yüceol-Özezen 2001: 877). Yine, kalıp sözleri atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt etmek amacıyla anlamdan yararlanmaya çalışırken, tek tek her bir birimin anlamını uzun uzadıya irdelemek, bu birimlerin sayısının çokluğu nedeniyle pek mümkün görünmemektedir. Bu nedenle, bu birimlerin dahil oldukları ortak kavram alanlarının belirlenmesi, araştırmanın amacı açısından daha yararlı ola-

bilir. Böylece, belirli genellemelere ve gruplandırmalara ulaşılabilir. Kalıp sözleri, anlamlarına göre kavram alanı temelli alt gruplara ayırma denemesi ve örnekler aşağıda görülebilir.

Hayırdua ve iyi dilek bildirenler: Güle güle oturun, Allah razı olsun, Allah ne muradın varsa versin, Mutlu yıllar, Doğum günün kutlu olsun, İyi bayramlar

Küfür, beddua-ilenç bildirenler: Lanet olsun, Allah cezasını versin, Allah kahretsin, Allah bela(sı)nı versin

Duygusal tepkileri dile getirenler (Korku, sevinç, şaşkınlık, acıma, çağrı, buyruk, yasaklama, vb.): Güler misin ağlar mısın?, Allah aşkına, Aklına şaşayım, Allah çarpsın, Güleriz ağlanacak halimize

Selamlaşma bildirenler: Günaydın, İyi akşamlar, İyi sabahlar, Selamünaleyküm, İyi günler, Merhaba

Ayrılık bildirenler: Hoşça kal, Görüşmek üzere, İyi yolculuklar, Görüşürüz, Allah'a ısmarladık, Elveda

Batıl inançları bildirenler: İyi saatte olsunlar, Şeytan kulağına kurşun, Elemtere fiş kem gözlere şiş, Nazar değmesin

Bir istek bildirenler: Saatiniz var mı?, Ateşiniz var mı?, Sadede gelelim, Bize de buyurun, Gereğini arz ederim, Durakta inecek var, Bana müsaade

Konuşanı veya dinleyeni yüceltme bildirenler: Senden (sizden) iyi olmasın, Sözüünü balla kestim, Estağfurullah, Rahatsız ediyorum, Rica ederim

Bir isteği kabul veya reddetme bildirenler: Baş üstüne, Eyvallah, Amenna, Allah derim, Amin, Emredersiniz, Maalesef, Maatteessüf

Dinleyeni eleştirme, uyarma, tehdit etme bildirenler: Ben sana gösteririm, Benden günah gitti, Benden söylemesi, Dikkat, Dikkatli ol, Kendine dikkat et, Ağzına acı biber sürerim, Alacağın olsun, Allah'tan korkmaz kuldan utanmaz

Genel bir davranış veya düşünce bildirenler: Korkunun ecele faydası yoktur, Tarih tekerrürden ibarettir, Tebdil-i mekanda ferahlık vardır, Her şey olacağına varır

Töre, gelenek ve kültürel değerleri yansıtanlar: Elçiye zeval olmaz, Yediğin içtiğin senin olsun gezdiğin gördüğün yerleri anlat, Ölülerin ardından kötü söz söylenmez, Ellerinizden öperim, Küçüklerin gözlerinden öperim, Ayıptır söylemesi

Dini inançları bildirenler: Allah bilir, Günah, Allah kerim, Kadere meydan okunmaz, Allah'tan geldi, Takdir-i ilahi

Soru sorup cevap isteyenler: Eş olarak kabul ediyor musunuz?, Hemşe(h)rim memleket nere?, Merhumu nasıl bilirdiniz?

Özür dileme bildirenler: Pardon, Af edersin, Kusura bakma, Kusura kalma, Özür dilerim

Sembolik olarak ödüllendirme bildirenler: Aferin, Bravo, Berhudar ol, Su gibi aziz ol, El öpenlerin çok olsun

Minnet, teşekkür bildirenler: Teşekkür ederim, Teşekkürler, Sağ ol(un), Elin(iz)e sağlık, Zahmet oldu

Bu kavramsal gruplandırma denemesinin ardından, anlamın da kalıp sözleri diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayırmak için yararlı olabileceği, ancak tek başına yeterli olmadığı görülmektedir. Kalıp sözlerin içerdiği anlamlar, atasözleri, deyimler ve ikilemeler tarafından da iletilebilir. Söz gelimi, öğüt, uyarı, eleştiri, gelenek ve dini inançları bildiren birçok atasözü, deyim ve ikileme bulunabilir. Bu nedenle, kalıp sözleri diğer kalıplaşmış birimlerden ayırabilmek için yapı, işlev ve anlamın yanında başka ölçütler de ortaya konmalıdır.

3.4. Bağlam: Kalıp sözleri, atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt edebilmek için yararlanılabilecek bir başka ölçüt de bağlamdır. Dil içi ve dil dışı olarak ikiye ayrılan bağlam, iletişim durumunda mevcut olan dilbilgisel, fiziksel, sosyal ve psikolojik her şey olarak algılanabilir (Briggs 1994: 25; Kılıç 2002: 13). Dil içi bağlam, “bir dil birimini çevreleyen, ondan önce ya da sonra gelen, birçok durumda söz konusu birimi etkileyen, onun anlamını, değerini belirleyen birim ya da birimler bütünü”dür (Vardar 1998: 34). Bağlamın bu türü, dilbilgisel ve sözdizimsel ilişkilere bağlı olarak ortaya çıkar. Buna karşılık, dil dışı bağlam ise, bir dil biriminin kullanıldığı “duruma, konuşucu ve dinleyicinin dil dışı toplumsal, ekinel ve ruhsal nitelikli deneyim ve bilgisine ilişki verilerin tümü” şeklinde anlaşılmaktadır (Vardar 1998: 34). Bu bağlam, dilin kendisiyle değil dil dışı etkenlerle ilgilidir. Her iki bağlam da birlikte ve/veya ayrı ayrı dilin kullanılmasını sınırlandırır ve yönlendirir.

Kalıplaşmış dil birimlerinin kullanımı da bir bağlam içinde gerçekleşir. Bu birimlerden, hemen her yerde ve durumda, gerektiği anda veya isteğe bağlı olarak yararlanılabilir. Atasözleri, işlevlerini yerine getirecekleri düşünüldüğünde kullanılabilir. Bir olaydan, bir durumdan ders çıkarmak, ahlaki bir öğüt vermek, yol göstermek, ibret almak, bir olayı veya durumu özetlemek isteyen kişinin, atasözü söylemesinde hiçbir sakınca yoktur. Hayatın her yönü, her durumu atasözü kullanımına izin verebilir. Gökhan (1992: 134-138), Türk kültüründe atasözlerinin kullanımını düzenleyen bazı örtük kuralardan bahsetmektedir. Buna göre, gençler ve küçükler büyüklere eleştiri veya öğüt verici atasözü söyleyemezler. Fakat, yaşlılar, gençlere ve kendilerinden küçüklere eleştirici (*Üzüm üzüme baka baka kararır*) ve öğüt verici

(Eşeğini sağlam bağla sonra Allah'a ısmarla) atasözleri söyleyebilirler. Birisi atasözleriyle bir başkasını eleştirdiğinde (Kızını dövmeyen dizini döver oğlunu dövmeyen cüzdanını döver, Ne ekersen onu biçersen, vb.), o kişi tanınmış, bilinen bir kişidir. Yaşça büyük olanlar, çocuklara bir başkası hakkında yargı bildiren atasözü söylemezler. Ancak, bu tür kurallara bakılarak atasözlerinin belirli durumlarda mutlaka kullanılması zorunluluğundan söz edilemez. Daha çok, iletişim durumuna, konuşma veya yazının akışına bağlı olarak anlamsal bir pekiştirme ve tamamlama amacıyla atasözlerinden yararlanılabilir.

Deyimlerin kullanımı da dil içi bağlamdan çok dil dışı bağlama bağlıdır. Yazılı veya sözlü iletişim sırasında yazan veya konuşan kişinin üslup, kendisini okutma veya dinletme, ilgi çekme kaygısıyla başvurduğu söz varlığı öğeleridir. Bazen duygu ve düşünceleri iletmek için, sözcüklerin gerçek anlamlarının yetmediği düşünüldüğünde, değişmece yoluyla kullanıldıkları ve daha fazla anlamsal çağrışımlar uyandırdıkları için deyimler tercih edilebilir. Dile getirilmesi güç durumlar, tanımlanması, açıklanması zor duygular deyimler aracılığıyla kolayca anlatılabilir. Söz gelimi, birisinin öldüğünü doğrudan söylemek yerine, *eceli gelmiş, vadesi yetmiş, ebediyete intikal etmiş, gözlerini bu dünyaya kapamış, son nefesini vermiş* gibi deyimler kullanılarak ölümü haber vermekten kaynaklanacak üzüntü hafifletilmeye çalışılabilir.

İkilemelerin kullanımı ise hem dil içi hem de dil dışı bağlamla ilişkilendirilebilir. Dizimsel yapılarından dolayı, çoğu ikilemeyi oluşturan sözcükleri ayırarak kullanmak mümkün değildir. Söz gelimi, *vızır vızır işleyen yol* sözcük öbeğindeki *vızır vızır* ikilemesi, *vızır vızır işlemek* deyiminin bir parçasıdır. Bu yapıdaki *vızır* sözcüklerinden birisi kaldırılırsa, deyim **vızır işlemek* şeklinde kabul edilemez bir biçime girer. Bunun yanında, *Yavaş yürü* tümcesinde “yürü-” eyleminin yapılma biçimini belirten *yavaş* sözcüğü, konuşanın/yazanın isteği doğrultusunda yinelenerek *yavaş yavaş* şekline dönüştürülüp ikileme halinde aynı tümcede kullanılabilir (*Yavaş yavaş yürü*). Bu nedenle, sözlü ve yazılı iletişimde ikilemelere yer verilmesi, iç ve dış bağlamla ilişkilendirilebilir.

Atasözü, deyim ve ikilemelere göre, kalıp sözlerin kullanımı bağlamla, özellikle de dış bağlamla yakın bir ilişki içindedir. Bu ilişkiyi açığa çıkaran husus, kalıp sözlerin kullanım yerlerinin çok sınırlı olmasıdır. Söz gelimi, *Günaydın*, insanların sadece sabahleyin karşılaştıklarında söyledikleri bir kalıp sözdür. Değişmece anlamı kastedilmediği sürece, bu söz, öğleyin veya akşam kesinlikle kullanılmaz. Yine, yeni evlenenlere söylenen *Allah bir yastıkta kocatsın* kalıp sözünün, yeni arkadaş olanlara söylenmesi hiçbir şekilde kabul edilemez.

Kalıp sözler, kullanıldıkları yer ve duruma göre iki gruba ayrılabilir (Tannen vd. 1981: 39). İlk gruptaki sözlerin kullanılabilmesi için kesinlikle belirli bir durumun oluşması, bir olayın meydana gelmesi gerekir. Kullanımını dış bağ-

lamın yönlendirdiği bu gruptaki sözleri de üç alt başlık altında sınıflandırmak mümkündür.

Üzüntü veya strese neden olan olaylarda söylenenler: Bu sözler, tehdit içeren veya baş edilemez görünen durumlar üzerinde teselli edici bir kontrol oluşturma amacını güderler. Bu gruba giren sözler de kendi içinde iki alt grupta düşünülebilir: Sağlık ve kayıp. Sağlıkla ilgili olarak *Helal, Geçmiş olsun* örnekleri verilebilir. Herhangi bir kayıp durumunda söylenen sözler, ayrılık ve ölüm üzerinde yoğunlaşır. Ayrılık sırasında, *Allah kavuştursun, İyi yolculuklar, Sağ salım git, Hoşça kal(ın), Allah'a ısmarladık*, vb. sözler söylenebilir. Buna karşın, *Başın(ız) sağ olsun, Ölenle ölümez, Allah kalanlara sabır versin*, vb., bir yakını ölen kişiye söylenebilecek kalıp sözlerdir.

Mutluluk veren olaylarda söylenenler: Bu gruba giren sözler, kişinin sevincini, talihini, mutluluğunu ortaya koyma ve bu durumun devamını dileme işlevi görür. Bu tür sözler de, yine önemli günlerde ve kazanımlarda söylenenler olmak üzere ikiye ayrılabilir. Önemli günlerde söylenen kalıp sözler, *Doğum günün kutlu olsun, Mutlu yıllar, Bayramınız kutlu olsun, Allah mesut etsin*, vb.dir. Kazanımlar, kavuşma ve yeni mal edinme durumlarında ortaya çıkar. Kavuşma sırasında, *Gözün(üz) aydın, Hoş geldiniz sefalar getir-diniz, Hoş bulduk*, vb. sözler duyulurken, yeni mal edinildiğinde söylenen sözler, *Güle güle giy, Sırtında eskisin, Hayırlı olsun, Güle güle oturun*, vb.dir.

Yakın ilişki kurmak istenilen durumlarda söylenenler: Bu sözlerle, yakınlık kurma ve samimiyeti artırmanın istenildiği durumlarda karşılaşılır. İki alt grupta incelemek mümkündür. İnsanın ya kendi konumunu daha aşağıya çektiği ya da karşısındakini yücelttiği durumlarda söylediği sözlerdir. Her iki durumda da samimi bir ilişki kurmak veya kurulmuş bir ilişkiyi ilerletmek amaçlanmaktadır. Bu amaçla, karşısındakine içten bir ilişki kurmak isteyen kişi, kendisini daha aşağı bir konumda göstermek isteyip, *Buyurun, Efendim, Estağfurullah, Teveccüh gösteriyorsunuz*, vb. sözler söyleyebilir. Aynı amaçla, karşısındaki kişiyi yüceltmek istendiğinde *Sizden iyi olmasın, Sözüm meclisten dışarı*, vb. bir söz söylenebilir.

İlk gruptaki kalıp sözlerin söylenmesi için mutlaka bir durumun oluşması, bir olayın meydana gelmesi gerekirken, ikinci grupta toplanabilecek olan sözlerin kullanımı için böyle bir zorunluluk yoktur. Konuşmanın akışı içinde daha önce söylenen bir söze, bir düşünceye karşılık olarak, onun devamı niteliğinde veya daha sonra iletilecek olan sözlerden, düşüncelerden önce kullanılabilirler. Bu tür sözler, çoğunlukla insanlar hakkında olumlu düşünceler içeren, onların iyiliğini isteyen (*Maşallah, Allah muhtaç etmesin, Allah daim etsin, Allah mesut etsin*, vb.), kötülükleri defetmeye çalışan (*Hayrolsun, Allah korusun, Hafazanallah, Allah esirgesin, Allah dert göstermesin*, vb.), ve insanların birçok durum karşısındaki güçsüzlüğünün ve çaresizliğinin doğurabileceği olumsuz sonuçları,

Tanrı'ya ve sözcüklerin gücüne dayanarak değiştirmeyi amaçlayan (*İnşallah, Ağzını hayra aç, Allah sonunu hayretsin, Allah şifalar versin, Allah elden ayak-tan düşürmesin, vb.*) sözlerdir. Söz gelimi, *Allah muhtaç etmesin*, bir kişinin her zaman kendi kendine yeterli olabilmesini, dolayısıyla o kişinin maddi ve mane-vi iyiliğini dileyen bir sözdür. Burada, konuşan kişi, söylediği kalıp sözlerle muhtemel bir olumsuzluğun önüne geçmeye çalışmaktadır.

Bunların yanında bir de karşılıklı olarak kullanılan kalıp sözler vardır. Bu ikili sözlerden birisi söylendiğinde, diğerinin söylenmesi de zorunlu hale gelir. Söz gelimi, bir yere yeni gelen kişiye söylenen *Hoş geldin(iz)* sözünden sonra karşılık olarak *Hoş bulduk/gördük* veya cenaze namazında imamın *Merhu-mu nasıl bilirdiniz?* sözünden sonra *İyi bilirdik* kalıp sözünü kullanmak bir zorunluluktur. Bu zorunluluk, bağlamdan ve dil kullanımını düzenleyen toplumsal kurallardan kaynaklanmaktadır.

Bağlamla ilişkisi değerlendirildiğinde, kalıp sözlerin kullanımının çoğunlukla bağlam tarafından sınırlandırıldığı ve yönlendirildiği görülmektedir. Özellikle dış bağlamın etkisi daha belirgindir. Belirli kalıp sözler, sadece belirli durumlarda kullanılabilir. Söz gelimi, *Saatler (sıhhatler) olsun* yalnızca banyo yapmış veya saç tıraşı olmuş bir kişiye söylenebilir. Kalıp sözlerin bir kısmı da, iletişimde bulunan kişilerin isteğine bağlı olarak kullanılabilir. Bu özelliklere rağmen, yapı, işlev ve anlamdan sonra bağlam da kalıp sözlerin diğer kalıplaşmış dil birimlerinden ayrılmasında tek başına yeterli olamayacak bir ölçüttür. Çünkü, belirli bir durum gerektirmeyip, iletişimin akışı içinde söylene-bilen kalıp sözlerin yerine atasözleri veya deyimler de kullanılabilir. Örneğin, *Allah şifalar versin* kalıp sözü yerine *Allah'tan umut kesilmez* atasözü söylenilebilir. Bu nedenle, kalıp sözlerin kullanımında genel anlamda belirleyici olan bağlam, bu sözleri atasözü, deyim ve ikilemelerden tek başına ayıramaz. Bağlam, ancak yapı, işlev ve anlamla birlikte düşünülürse, kalıp sözlerin ayırt edilmesinde yararlı olabilir.

4. Sonuç

Daha önce aktarılan tanımlar karşılaştırılıp incelendiğinde ve dört başlık altında yapılan kıyaslama göz önüne alındığında, şu husus belirginleşmektedir: Kalıplaşmış dil birimlerinin genel tanımı az çok uyarlamayla kalıp sözler için de geçerli olabilir. Fakat, kalıp sözleri tanımlamaya geçmeden önce, bu sözler ile atasözü, deyim ve ikilemeler arasında, yapı, işlev, anlam ve bağlam ölçütlerine dayanılarak yapılan karşılaştırmayı özetlemek yerinde olacaktır.

Kalıp sözler, yapı açısından incelendiğinde, atasözü, deyim ve ikilemelerden pek farklı değildir. Bu sözlerin çoğunluğu, diğer kalıplaşmış öğeler gibi tümce veya sözcük öbeği yapısındadır. Yalnız, bazı kalıp sözlerin tek sözcükten oluşması, onları diğerlerinden ayırır. Atasözü, deyim ve ikilemelerde görül-

meyen bu özellik, bütün kalıp sözleri kapsamadığından, hepsi için ayırıcı bir nitelik taşımamaktadır.

İşlevleri açısından değerlendirildiğinde, kalıp sözlerin, özellikle bir şey söylemenin zaruri hale geldiği belirli durumlarda doğru ve yerinde olan, yani dil kullanımını düzenleyen toplumsal kurallara uygun sözü söyleme imkanı verdiği, bu yolla konuşanların birbirlerini rahatlıkla anlamalarına ve aralarında uyumlu bir iletişim kurmalarına yardımcı olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle, kalıp sözlerin en önemli işlevinin, dil kullanıcılarına iletişim durumu ve bağlama göre kullanıma hazır ifadeler sunarak dilsel üretim ve anlamlandırma işini kolaylaştırmak olduğu söylenebilir. Fakat, bu işlevler sadece kalıp sözlere özgü değildir. Atasözü, deyim ve ikilemeler de bu amaçla kullanılabilir.

Kalıp sözlerin anlamlarına bakıldığında, iletmek istediklerinin belirli kavramsal gruplarda toplanabildiği görülmektedir. Bu gruplar şunlardır: Hayırdüa ve iyi dilek, beddua ve küfür, duygusal tepki, selamlaşma, ayrılık, batıl inanç, istek, konuşan veya dinleyeni yüceltme, istenileni kabul veya ret, eleştiri veya tehdit, genel bir davranış veya düşünce, töre ve gelenek, dini inanç, soru-cevap, özür dileme, ödüllendirme, teşekkür. Yine, bu tür bildirimlerin yalnızca kalıp sözlere ait olmadığı, diğer kalıplaşmış birimlerin de benzer bildirimlerde bulunabildikleri rahatlıkla söylenebilir.

Bağlamın kalıp sözler için önemli bir özellik olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sözlerin büyük bir kısmı ancak belirli bir durumda kullanılabilir. Bunların dışında kalanlara da, (sözlü/yazılı) metnin tutarlılığına uygun düşecek şekilde yer verildiği görülmektedir. Ancak, atasözleri, deyimler ve ikilemelerin de metnin içinde, konuşan/yazan açısından uygun yerde kullanılma özelliği mevcuttur.

Bu özetlemenin ardından, kalıp sözlerin şöyle bir tanımı yapılabilir: Bu sözler, önceden belirli bir biçime girip öylece hafızada saklanan, söyleneceği sırada yeniden üretilmeyip olduğu gibi hatırlanarak ve eğer gerekiyorsa bazı ekleme ve çıkarmalar yapılarak kullanılan, tek bir sözcükten, ardışık veya aralı sözcüklerden oluşabilen, belirli durumlarda toplumun benimsendiği sözleri sunarak iletişimin kurulmasına veya devamına yardım eden ve kullanım yerleri çok sınırlı olan kalıplaşmış dil birimleridir.

Kalıp sözlerin yapısal, işlevsel, anlamsal ve bağlamsal özelliklerini belirleyerek, onların diğer kalıplaşmış dil birimlerinden, yani atasözü, deyim ve ikilemelerden ayırt edilebilmesi ve tanımlanabilmesi için yapılan bu araştırma sonucunda şöyle bir tespit yapılabilir: Kalıp sözlerin tanımlanabilmesi ve tanınabilmesi için, yapı, işlev, anlam ve bağlam özellikleri teker teker yeterli değildir ve kalıplaşmış bir dil birimiyle karşılaşınca, onun kalıp söz olup olmadığını belirlemek, ancak bu özelliklerin bir arada düşünülmesiyle mümkündür. Bu araştırmanın sonuçları, kalıp sözlerin daha geniş çaplı derlenmesi

ve bağlamsal özelliklerinin ayrıntılı bir biçimde belirginleştirilmesine yönelik çalışmalarla desteklenmelidir. Böylece, kalıp sözler hakkındaki bilgilerimiz daha da pekişebilir, söz varlığında bulunan bu birimler bütün yönleriyle tanımlanabilir ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretimine katkıda bulunulabilir.

Açıklamalar

1. Bu yazının daha kısa bir biçimi, Türk Dil Kurumu'nun 20-26 Eylül 2004 tarihleri arasında Ankara'da düzenlediği V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı'nda bildiri olarak sunulmuştur.
2. Kalıp sözlerin özellikleri, hem ilgili kaynaklardaki açıklamaların değerlendirilmesi hem de küçük çaplı bir araştırma ile derlenen 400 civarındaki kalıp sözün incelenmesiyle ortaya konmuştur. Yer darlığı nedeniyle, bu sözler bir liste halinde eklenememiştir.
3. Kalıplaşmış dil birimlerinde tamamlanan kısımlar yazıda köşeli parantez ([]) içinde verilmiştir.
4. Yazıda bazı tümcelerin, sözcük öbeklerinin veya sözcüklerin önüne konulan yıldız (*) işareti, o biçimin dilbilgisel veya toplumsal yönden kabul edilemez olduğunu göstermek için kullanılmıştır.
5. Bu açıklama, kaynakta verilen İngilizce tanımın benim tarafımdan yapılmış çevirisidir. İngilizce tanım şöyledir: "a sequence, continuous or discontinuous, of words or other elements, which is, or appears to be, prefabricated: that is, stored and retrieved whole from memory at the time of use, rather than being subject to generation or analysis by the language grammar" (Wray 2002:9).
6. Bu yazıda *yapı* sözcüğü *biçim* sözcüğünü de çağrıştıracak şekilde kullanılmıştır. Biçim denilince, "dil birimlerinin arasındaki yapısal ilişkilerin oluşturduğu, hem içerik hem anlatım düzlemlerinde ortaya çıkan düzen" anlaşılmaktadır (Vardar 1998:44). Çeşitli yapısal ilişkilerle meydana gelen bütünün kendisinin bir biçime girdiği ve *biçim* sözcüğüyle bütünün dış görünüşünün kastedildiği açıktır. Bu sözcüğün dışsal ve yüzeysel olandan içkin ve belirleyici olana kadar geniş bir anlam yelpazesini kapsadığı belirtilmiştir (Williams 2005:166). Aynı şekilde, *yapı* sözcüğü de hem bir bütünü oluşturan birimler arasındaki ilişkilerin hem de bütünün kendisinin yerine kullanılabilmektedir (Williams 2005:366). Yine, dilbilgisi kaynaklarında bu iki sözcük, *biçim bilgisi*—*yapı bilgisi* örneğinde olduğu gibi terim olarak birbirinin yerine kullanılabilmektedir (Eker 2003:36).
7. Yalnızca birkaç ikilemede (küçük büyük – büyük küçük, akşam sabah – sabah akşam, vb.) sözcükler yer değiştirebilmektedirler.
8. Hatiboğlu'nun (1981) Türk Dilinde İkilemeler kitabında ikilemeler arasında yer verdiği *al gülüm ver gülüm*, *yaşı ne başı ne*, *evli evine köylü köyüne* gibi sınırlı sayıda örnekte, ikilemeyi oluşturan birimlerin birer tümce olduğu görülmektedir. Ancak, ikilemelerin büyük çoğunluğu sözcük öbeği biçimindedir.
9. Emir tümcesi biçimindeki bazı kalıp sözlerin dilek, istek bildirdiği de unutulmamalıdır. Söz gelişi, *Allah mesut etsin* kalıp sözünde emirden çok istek anlamı daha belirgindir.
10. Derlenen kalıp sözler göz önünde bulundurulduğunda, bunların çoğunda bulunan sözcük sayısının beşin altında kaldığı söylenebilir.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (1996), *Türkçenin Sözcük Varlığı*, Ankara: Engin Yayınevi
- _____ (2002), *Anadilimizin Söz Denizinde*, Ankara: Bilgi Yayınevi
- AKSOY, Ö. Asım (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1-2*, İstanbul: İnkılâp Kitap Evi
- ALTINÖRS, Atakan (2000), *Dil Felsefesi Sözlüğü*, İstanbul: Paradigma Yayınları
- BAŞKAN, Özcan. (1983), "Türkçede Dil-içi Dünya Görüşü," *Macit Gökberk Armağanı*, Bedia Akarsu ve Tahsin Yücel (der.) içinde, Ankara: TDK Yayınları, 151-172
- BRIGGS, Charles L. (1994), *Learning how to ask: A sociolinguistic appraisal of the role of the interview in social science research*, New York: Cambridge University Press
- ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (1994), *Deyimlerimiz*, İstanbul: Özgül Yayınları
- EKER, Süer (2003), *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları
- GÖKDAYI, Hürriyet (2003), "Sözlü İletişimde Kalıp Sözlerin İşlevleri," *Anadili Dil ve Eğitim Dergisi*, 28: 31-45
- GÖKHAN, Aslı G. (1992), *What Have The Ancestors Said: An Ethnography of Speaking Proverbs in a Turkish Community*, Yayımlanmamış doktora tezi, Philadelphia, ABD: University of Pennsylvania
- HATİBOĞLU, Vecihe (1981), *Türk Dilinde İkileme*, Ankara: TDK
- KILIÇ, Veysel (2002), *Dilin İşlevleri ve İletişim*, İstanbul: Papatya Yayıncılık
- KULA, Onur Bilge, (1996), "Dilin Kültüreliliği ya da Kültürün Dilselliği," *Bilim ve Ütopya*, 23: 46-47
- ÖZDEMİR, Emin (2000), *Erdemin Başlı Dil*, Ankara: Bilgi Yayınevi
- TANNEN, Deborah ve ÖZTEK, Piyale C. (1981), "Formulaic Expressions in Turkish and Greek," *Conversational Routine*, Florian Coulmas (der.) içinde, The Hague: Mouton, 37-54
- TOKLU, M. Osman (2003), *Dilbilime Giriş*, Ankara: Akçağ Yayınları
- UGUR, Nizamettin (2003), *Anlambilim Sözcüğün Anlam Açılımı*, Ankara: Doruk Yayıncılık
- VAN DIJK, Teun (1985), "Semantic Discourse Analysis," *Handbook of Discourse Analysis*, 2: 103-136
- VARDAR, Berke (1988), *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: ABC
- WILLIAMS, Raymond (2005), *Anahtar Sözcükler Kültür ve Toplumun Söz Varlığı*, (Çev. Savaş Kılıç), İstanbul: İletişim Yayınları
- WRAY, Alison. (2001), *Formulaic Language and the Lexicon*, Cambridge: Cambridge University Press
- YÜCEOL ÖZEZEN, Muna (2001), "Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz," *Türk Dili*, 600: 869-879
- ZEYREK, Deniz. (1996), "Söylem ve Toplum," *Söylem Üzerine*, Ahmet Kocaman (der.) içinde, Ankara: Hitit Yayınevi, 38-66

Formulaic Expressions in Turkish

Assist.Prof.Dr. Hürriyet GÖKDAYI*

Abstract: This paper focuses on formulaic expressions in Turkish. A significant part of the Turkish lexicon is made up by set phrases, including proverbs, idioms, reduplications and formulaic expressions. Contrary to proverbs, idioms and reduplications, it's hard to find specific studies taking up formulaic expressions in Turkish as a subject. Only, some books and articles briefly discuss them. Consequently, there appears to be a confusion in the differentiation of the formulaic expressions from other phrases. However, people use these ready-made utterances frequently and they are practical tools in teaching Turkish as a foreign language. Therefore, it is necessary to describe these expressions in detail and to define them comprehensively in order to be able to distinguish them from proverbs, idioms and reduplications. Having this goal in mind, related literature have been reviewed to analyze various definitions of formulaic expressions and to determine structural, functional, semantic and contextual features of these phrases. Then, a definition of formulaic expressions is formulated based on the above features.

Key Words: Turkish, lexicon, ready-made lexical units, formulaic expressions

* Mersin University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / MERSİN
hgokdayi@mersin.edu.tr

Шаблонные Выражения в турецком языке

Пом.Доц.Др. Хурриет Гёкдаи*

Резюме: Эта статья сосредоточена на результатах исследования шаблонных выражений в турецком языке. Одну часть турецкого словаря составляют пословицы, идиомы, повторы и шаблонные выражения. По сравнению с пословицами, идиомами и повторами в области исследования шаблонных выражений очень трудно найти подробные отчеты, только в некоторых источниках можно найти краткие описания. Поэтому наблюдается путаница в различии шаблонных выражений от других готовых лексических единиц. Эти выражения очень часто употребляются людьми в речи и играют важную роль в обучении иностранцев турецкому языку и поэтому является необходимым очень подробное исследование, определение и отличие этих выражений от других шаблонов в языке. С этой целью в статье рассматриваются структурные, функциональные, семантические и контекстные особенности этих фраз для более точного анализа и определения шаблонных выражений. Вслед за этим опираясь на вышеупомянутые особенности было сформулировано подробное определение шаблонных выражений.

Ключевые Слова: турецкий язык, словарный запас, готовые лексические единицы, шаблонные выражения

* Мерсинский Университет Факультет Естествознания и Литературы Отделение Турецкого Языка и Литературы / МЕРСИН
hgokdayi@mersin.edu.tr